

Agop ya da Acar İsmail: Kilis Merkeze Bağlı Acar Köyü'nde Bir Ermeni-Fransız Askeri

nımıza kadar uzanan hoşgörü, mertlik, cömertlik ve kadirşinaslığının savaş gibi yıkıcı, yakıcı ve tabrip edici bir ortamda bile yok edilemeyeceğinin en açık delilidir.

*“Verba volant, scripta manent-
Söz uçar yazı kalır”*

*Romalı Senatör Titus Caius Silius Italicus
(25-101)*

Hatice Palaz Erdemir*

Giriş

İnsanoğlu varoluşundan bu yana çevresinde bulunan eşya ve tabiata sahiplenme duygusu içindedir. Tarih boyunca ortaya çıkan millet ve topluluklar, askerî ve siyasî güçlerini ispatlamak yoluyla yaşamakta oldukları topraklara sahip çıkma meselesini de, meşru bir hale getirmeye çalışmışlardır. Amerika da dahil olmak üzere Batılılar, “Ermeni soykırımı” tasarısını ortaya atarak, bu konuda ürettikleri “uydurma” iddiaları siyasî çıkarlarına uygun geldiği için, gerekli gördükleri zaman ve zeminlerde, senatolarında tekrar tekrar görüşüp Türkiye için bir tehdit unsuru haline getirmişler ve bir zamanlar tebay-ı sadıka olarak yaşamış olan Ermenilerle Türkleri birbirine karşı kışkırtmaya çalışmışlardır.

Özet

Milli Mücadele yıllarında Güney Cephesi'nde Fransız işgaline maruz kalan ve askerleri dağıtılmış olan Türk halkı, savunmasını kendi sınırlı imkânları ile sağlayabilmiştir. Silah ve mühimmatın yetersiz olduğu bu dönemde, daba çok manevi duygularının gücüyle savunmasını sağlayan Türk köylüsü, düşman işgalinden kurtulmak için elinden gelen tüm gayreti göstermiştir. Fransızların yanlarında getirdikleri ya da Anadolu'daki Ermenilerden kendi ordularında istibdam ederek Türklere karşı mücadeleye giriştikleri bu dönemde, Ermeni vatandaşlarımızın gönüllü ya da gönülsüz Türklere karşı safta istibdam edilmeleri çok yönlü sorunların yaşanmasına sebep olmuştur.

Bu çalışma, Kilis merkeze bağlı Acar köyünde, Milli Mücadele yıllarında ve sonrasında, vatanın birlik ve bütünlüğünü tebdit eden tarihi hadiseler sırasında, Anadolu halkının yaşadığı sıkıntılı ve zor bir dönemde, Acar İsmail (ya da Agop?) adındaki Ermeni asıllı bir Fransız askerinin hayatı çevresinde gelişen yerel olayları ele almaktadır. Bu sözlü tarih çalışması, Anadolu köylüsünün, etkileri yakın zama-

Bu politikanın bir gereği olarak güçlü devletlerin himayesinde iyi şartlarda yetiştirilmeye ve yaşatılmaya çalışılan bazı Ermeniler “güdümlenmiş” birer insan portresiyle bu politikanın yaşatılmasının araçları haline getirilmiştir. Bu durum, tarih okumasına rağmen, tarih bilgisi, bilinci ve şuuru oluşmamış, pek çok ferdin topluma ve tarihimize “Avrupalı'nın gözlüğüyle” bakmasına sebep olmuştur. “Ermeni tasarısı”nın, “soykırım iddiası”nın ne olup olmadığını bilen, bilmeyen ve yeterince okuyup analiz yapmayan, yapamayan toplumumuz ne yazık ki bu “mesnetsiz iddialarla” tarihimizden ve tabii olarak kendimizden utandırılmakta ve uzaklaştırılmaktadır. Okumayan bir toplumun düşünmesi ve ana-

(*) Doç., Dr., Celal Bayar Üniversitesi (CBÜ) Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı Başkanı, baticeerdemir@yahoo.com.tr

liz yaparak yazabilmesi de mümkün değildir. Bu hususta tarih alanında çalışan uzmanlarımızın, araştırmacılarımızın da sorumluluğu az değildir. Tarih biliminin eğitimini almış, ancak tarih bilgisi, bilinci ve şuuru oluşmamış fertlerin topluma ve tarihimize “Avrupalı’nın gözlüğüyle” bakmasının sağlanması ve ne yazık ki yakın zamanlara kadar kendi tarihimizi bile yabancıların gözünden ve kaleminden okumamız, tarihin analizinde ve yazımında, yaşanmış gerçeklerin değil, inandırılan ve telkin edilen senaryoların yaşatılmasına zemin hazırlamıştır. Âlimin savunma aracı olan kalemi Batılılar “tekellerinde” tutarken Türk tarih araştırmacıları ve yazarları bu alandaki engeller ve tabular sebebiyle çoğu zaman bilinmeyen gerçekleri yazamamaktadır. Bu tür konularda çalışan az sayıda Türk tarih araştırmacısı, çoğu zaman çeşitli yetersizlikler sebebiyle belgelere ulaşamamakta, eline geçen tarihi belgeyi yabancı dil yetersizliği sebebiyle okuyamamakta, okuduğunu uluslararası düzeyde etkili bir şekilde yabancı dillerde yazamamakta, ulaşıp okuyabildiğini de çeşitli sebeplerle yok sayabilmekte veya göz ardı edebilmektedir. Burada M. Kemal Atatürk’ün veciz, “*tarih yazmak, tarih yapmak kadar mühimdir. Yazan, yapana sadık kalmazsa değişmeyen bakıkat, insanlığı şaşkırtacak bir mahiyet alır*” sözü evrensel olarak tarih araştırma ve yazımında tarafsızlıktan ayrılınmaması ve tarihin doğru yazılması hususunda, tarih araştırmacılarının bir bilim insanı kimliğiyle üstlendikleri sorumluluğun boyutlarını ortaya koyması bakımından oldukça önemlidir. Bu bakımdan tarihe, tarihi hadiselere ışık tutan her bir belgenin tarih yazımında yerini alması, toplumların olayları tarafsız bir gözle görmesini sağlayacaktır.

İnsan bir yandan duygu ve düşünceleri ile yaşadığı çevreyi ve olayları algılamak aynı şekilde geçmişe de ilgi duyar ve geçmişle bağlantı kurmak ister. İnsana ait duygular, yanılgılar ve övgüler yaşanıp gitmiş olsalar da hayata devam edenler için önemli birer tecrübedirler. Çoğu zaman, “iyi” ya da “kötü” özellikler içeren tarihi olayları öğrenmek,

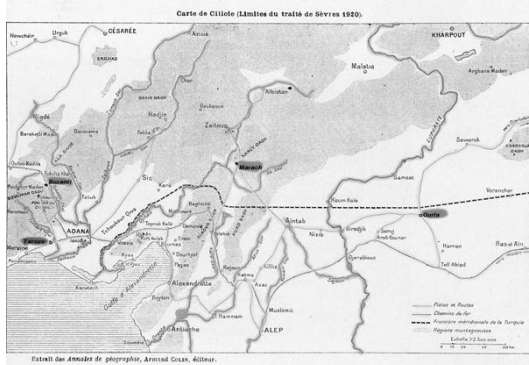
“geçmişten ders almak için” ve benzer hataların tekrar edilmesini önlemek için birer vesile olurlar. İnsanlar arasında olduğu gibi, devletler arasında da ideal olan; olay, insan, tavır, icraat, duygu ve düşüncelerdeki “iyi”lerin örnek alınması kötülerinden de vazgeçilmesidir. Eskiçağ filozoflarından Hekataios’un dediği gibi “her şey karşıtına muhtaçtır”. Tarih araştırmalarında da bu prensip göz ardı edilmemeli, “iyi” ve “kötü”ye dair geçmişte kalan her şey olabildiğince tarafsız bir şekilde, ilgili bütün kaynaklar taranarak değerlendirilmeli ve karşılaştırmalı olarak gözler önüne serilmelidir. Bu sebeple, tarihi olayları ya da durumları günümüz insanının hizmetine sunan tarih araştırmacılarının işi oldukça zordur ve önemlidir. Aynı zamanda, tarihte yaşanmış, yaşayan delilleriyle gözümüzün önünde duran “örnek” tavır, davranış ve yaşantılara dair olayları aktarmamak da adeta tarihinin duyarsızlığı ve bir suç olarak algılanmalıdır. Özellikle yakın tarihimize dair halen yaşayan ve sözlü tarihle bize kadar ulaşabilen verileri insanlığa aktarmak için tarihçilerin büyük sorumluluk duymaları gerekmektedir. Bu doğrultuda babam emekli Astsubay Mehmet Palaz’ın yıllardır parça parça bizlere anlatmış olduğu tarihi olaylar zinciri, gün gelip de bu mesleğin bir mensubu olduğumuzda, insanlığa ve milletimize duyduğumuz sorumluluk bilinciyle, Kilis’te geçen Milli Mücadelenin ilginç bir noktasını ele almamız gerektiği düşüncesini doğurmuştur.¹

Gaziantep Çevresinde Milli Mücadele

30 Ekim 1918’de imzalanan Mondros Mütarekesi ile İtilaf Devletleri paylaştıkları

(1) Bu çalışmanın ortaya çıkmasında başrolü oynayan babam emekli Astsubay Mehmet Palaz’a, çalışma sırasında bilgi ve belgelerle bizlere yardımda bulunan Kilis Nüfus Müdürlüğü’nde Mehmet Çekic’e, HMK Anadolu Lisesi Müdür Yardımcısı Salih Ataköşker’e, röportajlarla bilgi sunan Elif Palaz (annem), Halil Mavi (dayım), Hamit Dalyanoğlu, Huriye Ataköşker, Mehmet Palaz, Mustafa Palaz (dedem), Süleyman Ahmetkayoğlu, Süleyman Maaşoğlu ve Vakıf Gücer’e çalışmayı anlamlı bir bütün haline getiren katkılarından dolayı teşekkür ederiz. Bu çalışmayı, aziz Türk milletinin şahsında, ortak değerlerimizin günümüze kadar gelmesinde emeği geçen, bu vatanın varlığı ve birliği için gönülden hizmet etmiş vatan evlatlarına ithaf ediyorum.

topraklara sahip olmak amacıyla harekete geçtiklerinde, 17 Aralık 1918'de İngilizler Antep'e girmiştir. Bir yıl süren bu işgale Fransızlar tepki göstermiş ve 1918 Eylül'ünde İngilizler Musul üzerindeki "Nezaret Hakkı"ndan vazgeçerek, önce Suriye daha sonra Antep, Urfa ve Maraş'tan çıkmışlardır. Bunun üzerine Fransızlar 29 Ekim 1919'da Kilis'i, 5 Kasım 1919'da Antep'i işgal etmişlerdir. Fransız işgalleri devam edince, Mustafa Kemal 25 Ocak 1920'de bütün kolordulara Kuvay-i Milliye'nin harekete geçirilmesi emrini vermiştir. Henüz üstteğmen ve yüzbaşı rütbelerine ulaşmış genç subaylar önce Kilis ve çevresinde milis kuvvetleri sevk ve idare ederek Milli Mücadeleye başlamışlardır.² Bu genel savunma içerisinde, kahramanlık destanlarıyla dolu Antep Savunması ise 1 Nisan 1920'de başlamış ve 8 ay sürdükten sonra açlık yüzünden sona ermiştir.³

Albay Normand'a göre 1919 yılında Kilikya bölgesi ve mücadele hattı-http://www.eliecilicie.net/1920_turquie_voies.htm, 29.09.2014, 09.28.

Bu fevkalade savunma sonunda Türkiye Büyük Millet Meclisi 6 Şubat 1921 tarihli toplantısında Antep'e "Gazi" unvanını vermiştir. 15 Mart 1921 tarihinde Londra'da Türk Dışişleri Bakanı ve Fransız delegasyonu Antep, Adana ve çevrelerinin Türklere geri verilmesi hususunda mutabakat sağlamıştır.⁴ Nitekim bu antlaşma Ankara Antlaşması ile son şeklini almış ve 25 Aralık 1921'de son Fransız askeri Antep'ten ayrılmıştır(?).

Fransız kuvvetleri güneyden Suriye üzerinden Antep'e doğru zulümler, kıyımlar

yaparak ilerlemişlerdir. Fransız komutanlarının, stratejik konumu dolayısıyla, bu mevkide ilerlerken Kilis ve havalisinin özellikle kontrol altında tutulmasını emrettikleri anlaşılmaktadır. Bu sebeple Kilis ve civar köyleri, Milli Mücadele yıllarında, Fransız işgalinden en fazla etkilenen bir bölgedir. Yol üzerindeki köyler, Fransızlar'ın çok çeşitli işgal yöntemlerine ve zulümlerine tanık olmuştur. Bu arada, çoğunluk oluşturmamakla birlikte, bölgede İngiliz ve Fransızlar'ın desteğiyle harekete geçen Arap Beyleri'nin de kendileri gibi Müslüman olan Türk halka karşı Fransızlarla işbirliği yaptıkları anlaşılmaktadır.⁵ Bunlardan biri de Şımarık Köyü'nde gerçekleşmiş ve bu köyden sonra Fransız askerleri Telhabeş (Yavuzlar) Köyü'ne⁶ yönelmişlerdir.

Böylece, 1920 Ekim ayı sonlarında Yavuzlar köyü de işgale uğramıştır. Fransızlar, Kilis'ten Gaziantep istikametine doğru önelere gelen yerleri yakıp yıkararak ilerlerken, Yavuzlar'ı da yakarak geçmişlerdir. Fransız kuvvetleri gelmeden köy boşaltılmış olduğundan Fransızlar köyü hemen hemen boş bulmuşlar, ancak kuyulara mazot doldurarak çevreyi tümüyle ateşe vermişlerdir.⁷ Geçirdiği bu felaket dolayısıyla köy, "Yananköy" adını almıştır. Fransızlar, bununla da kalmayarak, Yavuzlar köyünün çevresinde bulunan, Karaköprü, Azez (Anez-Beşikkaya) ve Acar (Acar dağı eteklerinde) gibi diğer köylere doğru da bu şekilde ilerlemişlerdir.

Fransız kuvvetlerinin Halep yönünden kuzeydoğuya Antep yönüne doğru ilerleme-

- (2) Çolakoğlu: 1991, 216.
- (3) Atatürk'ün TBMM'deki 21 Ağustos 1920 tarihli ve 14 Mart 1921 tarihli konuşmalarında işgale ait meseleler ele alınmıştır. Bkz. Öztürk: 1992, 283-295, 521-522.
- (4) Fransızlarla yapılan ve yapılması planlanan anlaşmalar hakkındaki değerlendirmeler için bkz. Atatürk'ün TBMM'deki 12 Mayıs 1921 tarihli konuşması, Öztürk: 1992, 534-539.
- (5) Çolakoğlu: 1991, 72-83 ve 216.
- (6) Bugünkü Yavuzlar köyü, (eski adıyla Telhabeş köyü ki Bilal-ı Habeş'in Bizans'la yapılan bir savaş sırasında, burada çarpıştığı ve ezan okuduğu, buna istinaden de bu köye Telhabeş adı verildiği söylenir.) Yavuz Sultan Selim'in 1516'da Mercidabık seferine çıktığı yerdir. Köy, Yavuz Sultan Selim ve yaptığı seferin öneminin hatırasına Yavuzlar adıyla anılmıştır. Aynı zamanda burası Ali Rıza Yalkın (Yalman)'ın, Cenup'ta Türkmen Oymakları adlı kitabında anlattığı bilgilere göre bir Türkmen köyüdür. Bkz. Yalkın (Yalman): 2000, I; Yalkın (Yalman): 2000, II.
- (7) Çolakoğlu: 1991, 216.

leri karşısında, bölgedeki stratejik noktalarda milis kuvvetleri sevk ve idare etmek amacıyla komutanlar görevlendirilmiştir. Bunlardan biri de aslen bu bölgenin insanı olup, Suriye’de askeri eğitimini tamamlamış olan Şahin Bey kod adlı Mehmet Saitti. Şahin Bey, Fransız kuvvetlerinin Kilis’e girmelerini önlemek amacıyla üç temel müfreze oluşturmuştu. Bunlar, birbirine oldukça yakın olan Acar, Dazburun ve Kızılburun’dur. Fransız kuvvetleri önleri açılınca, buradan Acar istikametine yol bularak ilerlemişler ve köyde kendilerine istihkâm kurarak buradan askeri ikmal yapmaya çalışmışlardı. Piyade, top, tank ve 400 nakliye arabası ile karşısına çıkan Fransız kuvvetlerini ellerinde sadece kırma tüfekleri bulunan 200 kişilik çetesi ile savunan Şahin Bey, Elmalı Köprüsü’nde son mermisi kalıncaya kadar 3 gün savaşmış ve mermisi bitince köprüye fırlayarak süngüsüyle son hamlesini de yaparak kahramanca şehit olmuştu.

4 Kilis ve Acar Köyü’deki Mücadele ve Sonrası

Fransız askerleri Acar köyüne geldiklerinde onları Mennan (Hançer) Çavuş karşılamıştır. Mennan Çavuş köyde saygınlığı ile tanınan bir kişiydi ve Fransız askerleriyle, Fransızca konuşarak onların sempatisini kazanmıştı. O yıllarda bir köylünün Fransızca’yı bilmesi ilginç görünmekle birlikte, Süleyman Ahmetkayeoğlu’nun, ifadesine göre, Mennan Çavuş, daha önce Fransızlara esir düşmüş ve onların arasında Fransızca’yı öğrenmişti.⁸ Günlerdir kendi memleketlerinden uzakta, aç ve sefil zamanlar geçiren Fransız kuvvetleri, bir Türk köylüsünün kendileriyle Fransızca konuşmasından etkilenerek bu köyde yıkım yapmamışlardır. Fransız askerlerinin aç, susuz ve bitkin olmaları da bu köyde yaşananlarında etkili olmuş olmalıdır ki, Acar köylüsü, Fransız askerlerinin işesinin sağlanması karşılığında Fransızların yağmasından kurtulmuştur. Fransızlar, Acar köylülerine, çevrede bol miktarda bulunan kurbağa ve kaplumbağaları toplayıp kaynatıktan sonra

Karapınar yolu denen bir mevkidenden gelip-geçen Fransız askerlerine servis yapmaları görevini vermişlerdi. Köylüler, zor ve sınırlı şartlar altında bir yandan çete beylerinin idaresinde düşmana karşı vur-kaç yöntemiyle mücadele ederken bir yandan da kadınlar ve çocuklar Fransızların yiyecek ihtiyaçlarını karşılamışlardır. Süleyman Ahmetkayeoğlu, “Fransız kuvvetleri, köy ve çevresinde, kaplumbağa, kuzu koyun, tavuk ne bulurlarsa toplayarak gidiyorlarmış. Düşmanı oyalamak için, Molla Kiya’nın (soyadı Maaşoğlu) Hanımı Karalı Gari, yemek pişirip çetelere gönderirmiş. Türklerin müşfikliği karşısında Fransız askerlerden bir kısmının Müslüman olmaya başladıkları ve Müslüman olan bu askerlerin ellerindeki tabanca, tüfek ve mermileri toprağa gömerek Türklere bırakarak geri dönmüşler” diyerek büyüklerinden duyduğu bilgileri aktarmaktadır.⁹ Düşmanın hiddetini arttırmadan ve dikkatlerini üzerlerine çekmeden Acar köylüleri böyle sessiz ve çaresiz bir savaş siyasetini uygulamak zorunda kalmışlardır.

Köyün erkekleri, çevredeki diğer Kuvay-i Milliyeciler gibi, yerel beylerin idaresinde, geceleri düşmanı taciz edip, gündüzleri saklanıyorlardı. Bu türden mücadeleler, Acar dağı, Acar köyü, Kefiz, Uzunlu, Çakallı, Damburalı köyleri çevresinde dağlık bölgelerde devam ediyordu. Süleyman Ahmetkayeoğlu, “Fransızlar, Acar köyüne geldiğinde köy halkının, özellikle kadınların Kefiz Köyü’ne gittiğini, o yıllarda Kefiz’de doğan bir çocuğun adına da Kefizli Mehmet adı verildiğini belirtmektedir”. Anadolu köylüsü 7,9 mm. piyade tüfeği ya da bir tür av tüfeği olan kırma çiftelerle¹⁰ mücadele ederek, kendi aralarında basit yöntemlerle dayanışma içinde memleketi savunmaya çalışıyordu. Fransız kuvvetleri ise, o dönemin gelişmiş her türlü savaş aracı, tank ve topa sahipti. Acar Kö-

(8) 1927 yılı, Acar köyü doğumlu Süleyman Ahmetkayeoğlu’nun Acar Köyü’ndeki kendi evinde 21.12.2006, saat 18.00-21.00’de gerçekleştirilen röportaj.

(9) Süleyman Ahmetkayeoğlu.

(10) Süleyman Ahmetkayeoğlu, halkın elinde düşmanla mücadele edebilecek ne varsa kullandığını ve özellikle köyde hemen her evde bulunabilen av tüfekleri olan kırma çiftelerin kullandığını belirtmektedir.

yü'nden Hüseyin Ahmet Kiya'nın, o dönemde köyde ve çevresinde geçen çarpışmalar sırasında yaşadıklarını şöyle anlattığı aktarılmaktadır.¹¹

“Bölgemiz zeytinlik ve bağlık olduğu için, insanı düşman ateşinden koruyacak zeytin ağaçları ve çakıl kümeleri vardır. Bir gün ben kendimi bir zeytin ağacının arkasına siper ettim. Fransız askerlerinden biri de kendisini çakıl taşlarının arkasına siperledi. Yanımda atım vardı, atımı bıraktım. Sırayla birbirimize ateş etmeye başladık. Ben kendisine kurşun atıyorum, hemen yanına kurşun isabet ediyor, kendisi bana kurşun atıyor, omuzumun üzerinden geçiyor... Karşılıklı beşer kurşun attık. O da ben de attığımız kurşunları çok beğendik. Ancak birbirimizi vuramadık. Ben atıma atlayarak dağlık bölgeye kaçtım. Muharebe çok şiddetli bir şekilde cereyan etti”.

Düşman askerleri Kuvay-i Milliye kuvvetlerinin buldukları dağları top ateşi altına aldıklarında, Türk mücahitler yılmadan direndiler. En sonunda, Fransızlar, geri çekilmeye karar verdiler. Mücadeleler devam ederken her iki tarafın da düşmandan sağ ele geçirdikleri asker ve halkı esir ettikleri anlaşılmaktadır. O yıllarda Acar köyü muhtarı olan Mıstık Kiya da¹² bir Fransız askerini esir alarak ahırında alıkoymuştu. Milli Mücadele bitip Fransızlar Antep ve çevresinden çekilirken, Acar köyü muhtarı, Mıstık Kiya, bu Fransız askerini serbest bırakarak artık ülkesine dönebileceğini söylemiştir. Düşman kuvvetleri çekilerek, Fransa'ya dönerken bu Fransız askerinin kendi isteğiyle Acar köyünde kaldığı anlatılmaktadır. Köy muhtarı ve köylünün, bu askerinin köyde kalma isteği karşısında şaşırıp endişe duymuş olabileceklerini tahmin edebiliyoruz, ancak onlar Agop'u (?)¹³ bu kararında özgür bırakmış ve ona sahip çıkmıştır.

Bu çalışmaya konu olan tarihi hikâyenin kahramanı ve Dazburun bölgesinde mevzilenen Fransız askerlerinden “Acar İsmail”, Milli Mücadele sırasında ve sonrasında köy-

de gelişen olayların sonucunda ortaya çıkan bir şahsiyettir.

Agop ya da Acar İsmail (?)

Zaman içerisinde, köylü ile Agop arasında ilişkiler büyük bir hızla gelişmiş ve kendisine, köyün adına izafeten Acar lakabı ve İsmail adı verilmiştir. Bundan sonra hayatına yeni bir sosyo-kültürel ortamda yeni bir isim ve yeni bir sosyal kimlikle başlayan Acar İsmail, ilk olarak yine tamamıyla hür iradesiyle müslüman olarak sünnet olmuştur. Zamanla Acar köylüsünün hayat standartı ve şartlarına tahmin edilemeyecek kadar uyum sağlayıp alışan Acar İsmail, adeta bu köyde doğup yetişmiş bir insan gibi, kısa sürede köylünün sevgi ve güvenini kazanmıştır. Mıstık Kiya ile aynı yıl doğduğu belirtilen ve savaş yıllarını yaşamış olan 1895 (1306) doğumlu Vakıf Dalyanoğlu'nun, 1920'lerde doğmuş olan oğlu Hamit Dalyanoğlu'na savaş yıllarına dair olayları anlattığını öğrenmiş bulunuyoruz. Bu bilgilere göre, 1920'li yıllarda muhtar olan Mıstık Kiya'nın, İsmail'in memleketini ve ailesini özleyebileceği ve bu farklı ortamda gerçek anlamda mutlu olamayacağı düşüncesiyle, zaman zaman ülkesine gitmek istediği takdirde kendisini gönderebileceklerini söylemesi üzerine onun, “Hayır Fransa'ya dönmek istemiyorum. Ben burada müslüman oldum. Fransa'da zengin bir ailenin çocuğuyum ve yedi kardeşim var. Ailem müslüman olduğumu öğrenirse beni affetmez ve dışlar. Oysa ben burada yaşamaktan ve dinimden memnunum!” dediği belirtilmektedir.

(11) Emekli Astsubay Mehmet Palaz (1944 Acar Köyü doğumlu), çocukken dedesi Ahmet Kiya'dan (annesinin babası) duyduklarını bu şekilde aktarmaktadır.

(12) Mustafa Palaz'ın (1921 Acar Köyü doğumlu-Kasım 2009'da vefat etmiştir) annesinin babası olan Mıstık Kiya (1895 Acar Köyü doğumlu-Mıstık Delihacı)'dır.

(13) Acar İsmail'in asıl adı henüz bilinmemekle birlikte bu konuda çalışmalar sürdürülmektedir. Röportaj yapılan kişiler, asıl adının Agop veya Egop olabileceğini ileri sürmektedir. Ancak Agop adı, (bizdeki Mehmet veya Mehmetçik gibi) Ermeniler'in erkek çocuklarına yaygın olarak verdikleri bir isimdir. O dönemde Türkler'in Ermeni erkeklerini ifade etmek için kullandıkları sembolik genel bir isimdir. Türklerde askerlere ve genç dinamik delikanlı erkeklerle “Mehmetçik”, Almanlarda “Hans”, İngilizlerde “John” ya da “Johnny” denildiği gibi. Bu sebeple, Acar Köyü'nde kalan bu şahsın gerçek adı kesin olarak bilinmemektedir.

Aşağıdaki resim, Acar köyü muhtarı sayın Süleyman Maaşoğlu'ndan temin edilmiştir. Sayın Maaşoğlu, köyün saygın insanların arasında soldan ikinci sıranın başındaki kişinin Acar İsmail olduğunu ifade etmiştir.¹⁴

Köylü ve İsmail arasındaki bu güven bağı dolayısıyla, Mıstık Kiya'nın, İsmail'i kendi nüfusuna aldığı¹⁵ ve onu çocuklarından ayırmayarak kendi evinde hayatını devam ettirdiği anlatılmaktadır. Mıstık Kiya'nın İsmail'e beş kızından biriyle evlenmeyi teklif ettiği, ancak savaş sırasında geçirdiği korku sebebiyle, zürriyetini kaybetmiş olduğundan, bu evliliğin kendisi tarafından belirtilen gerekçe öne sürülerek reddedildiği ve gerçekleşmediği anlaşılmaktadır.

1921 doğumlu Mustafa Palaz, Acar İsmail hakkında şunları söylemektedir: “Ben Acar'da doğdum. Mıstık Kiya, benim dedemdi ve köyün muhtarıydı. Mıstık Kiya, Acar İsmail'i yakasından geçirmişti (evlatlık edinmişti). Acar İsmail, boydak (bekar) bir adamdı, evi yoktu, dedemin evinde kalırdı. Acar İsmail hayırdar (hayırsever) adamdı. Köylüye

su taşır, kuyu kazardı. Herkes kendisini çok severdi. Köylüye her konuda yardım ederdi. Üzüm zamanı üzüm toplar, zeytin zamanı zeytin toplar ve herkesin işine yardım ederdi. Herhangi bir talepte bulunmadan insanlara yardım ettiğinden, kendilerine yardım ettiği köylüler, iş bitiminde İsmail ammime (amcama) toplanan ürünlerden verirdi. O da geçimini bu şekilde sağlardı”.¹⁶

1925 doğumlu, Hamit Dalyanoğlu, Acar İsmail'in ve ailesinin Küçük İzmir ya da Büyük İzmir¹⁷ denilen bir yerden olduğunun söylendiğini belirtmektedir. Babası Vakıf Dalyanoğlu'nun “bir ara Fransızlara esir düştüğünü, bu sırada Agop'un bir Fransız askeri olduğunu ve onu Fransız ordusunda gördüğünü, daha sonra Agop Acar köyüne geldiğinde, karşılaştıklarında onu tanıdığını anlatmış. Hamit Dalyanoğlu'nun annesi Hörü hanım, Fransız askeri olduğu için Agop'a, esirler arasında kocasını görüp-görmediğini sorduğunda, kocası Vakıf Dalyanoğlu'nu gördüğünü ve iyi olduğunu söylemiş. Sonra Vakıf Dalyanoğlu köye dönüp Agop'un, Acar İsmail'e döndüğünü öğrenince, İsmail'i şaşkınlıkla ve sevinçle kucaklamış. İsmail, köyde ve çevrede pekçok kuyu kazmıştı. Şahin Bey'e kadar¹⁸ kuyu kazmış. Sadece Acar'da, her birinin derinliği 40 metreyi bulan 150-200 tane kuyu açmış.¹⁹ Esas mesleği sıvacı da olabilir,

(14) Süleyman Maaşoğlu, 1965 yılı Kilis doğumlu olup, Acar köyü muhtarıdır. Fotoğraf, 21.12.2006 tarihinde, Acar Köyü'ne yapılan ziyaret sırasında Süleyman Maaşoğlu'ndan temin edilmiştir.

(15) Mıstık Delihaci'nin nüfus kayıtları Kilis nüfus idaresinden incelenmiştir. Mıstık Delihaci'nin Huri, Döndü (Döne), Zeynep, Sultan, Seniye adlarında beş kızı ve Maksut, Mesut, Mehmet adında da üç oğlu nüfus kütüğünde görülebilmektedir. Ancak, Acar İsmail'in onun nüfusuna kayıtlı olup olmadığı konusunda bir belgenin henüz bulunamamış olması bu meseleyi müphemleştirmektedir. Diğer taraftan bu, o dönemin şartlarında, resmi bir nüfus kaydına ihtiyaç olmadığından, Mıstık Kiya'nın İsmail'i sadece kişisel koruması altına aldığı anlamına gelmelidir.

(16) Mustafa Palaz ile 22.12.2006, saat 8.30-12.00 arasında Kilis Karataş'daki evinde yapılan röportaj.

(17) Bu ifade, Acar İsmail'in, Osmanlı döneminde İzmir'de meskûn olup, daha sonra Fransa'ya göç etmiş bir Ermeni ailesine mensup olduğu düşüncesini de uyandırmaktadır.

(18) Acar köyü'nden, bugün Şahin Bey'in abidelerinin bulunduğu yere kadar olan mesafe kastediliyor. Bu mesafe aşağı-yukarı 30 km kadardır.

(19) Acar İsmail'in bu kadar kuyu kazıp kazmadığı kesin olmamakla birlikte, bir insanın münferit şartlarda bu kadar çok ve bu derece derin kuyu kazmasının pek mümkün olmayacağı belirtilmektedir. Bu rakam abartılı olabilir. Ancak, Acar İsmail'in bu konudaki gayretini ve yaptığı işin önemini ve toplum üzerindeki etkisini ortaya koyması bakımından bu ifadeler oldukça önemlidir.

evlerin sıvalarını yapardı. Fatma Hacırap (Dalyanoğlu) küçük yaşta Hamit Dalyanoğlu'nun köydeki evinin bahçesinde Acar İsmail kuyu kazarken düşmüş, İsmail'de onu kucağında yakalamıştı. Ayrıca köyde tellallık (bilgi ilanı) da yaptı. İyilik etmediği kimse yoktu. Gerçekten çok iyi bir insandı. Mıstık Kiya ölünce, Cercik köyünün ağası²⁰ olan ahababı Mesut (Gücer) Bey, İsmail'i yanına almış, onun çarşı-pazar işlerini görürdü. Acar İsmail, hastalanınca Kilis Devlet Hastanesi'ne getirilerek tedavi edilmiş, orada da vefat etmiş. Devlet Hastanesi'nde Doktor Necmettin Bey (Canpolat) Baştabip iken Acar İsmail'i tedavi etmiş ve onunla yakından ilgilenmiştir. Necmeddin diyemez 'Mücidin' der, şimdi diyemez 'inci' derdi. Ne zaman öldüğünü bilmiyorum ama, 1960-1965 yılları arasında öldüğünü ve mezarının da Karataş'da Kilis Asri Mezarlığı'nda kimsesizler kısmında bulunduğunu biliyorum” demektedir.²¹

1927 doğumlu, Süleyman Ahmetkayeoğlu, “Acar İsmail, zamanını köyde geçirir, ihtiyacı olduğunda Kilis'e giderdi. Köylü onu çok severdi. Kuşağında kutusunun içinde kahve taşırdı. Bazen iskambil oynar, sigarasını sararak içerdi. Kuyu kazar, su taşırdı, çok suyunu içtik. Bir gün Fitik Mehmet (Çiloğlu)²² ile Cemil 66 oyunu oynarken, Cemil İsmail'e iki sille vurmuş (tokat atmış). O zaman silleler, Acar İsmail'in kulağına gelmiş, ve can acısıyla 'senin de canın yansın' demiş. Aradan birkaç gün geçmeden 9-10 yaşlarındaki iki çocuğu öldü. Tüfeğinin yanlışlıkla elinde patlamasıyla, Acar İsmail'e vurduğu eli de parçalandı. Acar İsmail'e Haco amtim (Hatice halam) bakardı. Bazen diğer evlerde de kalırdı. Bir evde, 2-3 günden fazla kalmaz, kimseyi usandırmazdı” demektedir.²³

1942 doğumlu Halil Mavi, “Annem (Hatice Mavi) Acar Köyü'ndendi. Mıstık Kiya, annemin dedesiydi ve köyün muhtarıydı. O yıllarda, hali vakti yerinde olan kişiler muhtar olurdu. Mıstık Kiya, Acar İsmail'i evlatlık edinmişti.²⁴ Annem, Acar İsmail'i çok sever, saygı duyardı. 'Yavrum, İsmail dede eve

geldiğinde elini öpün. Ona karşı saygılı olun, o bize dedemin teberliğidir (kıymetlisi-yadigarı)' derdi. Acar İsmail, hümanist bir insandı. 1957-58 yıllarında biz çocuktuk, bizlerle şakalaşırdu. Köyün pekçok yerinde kuyu eşerdi. Kendisi kuyuya indiğinde, biz ona küçük taşlar atar şakalaşırdık. Çok iyi bir insandı. Herkes kendisini çok severdi. Çevre insanını akrabası olarak kabul eder, onlara sevgiyle davranırdı. Köylü tarafından hiç dışlanmadı. Kuyu eşerken bizlerden yardım isterdi. Eştiği toprağı kovaya doldururdu, biz de toprağı dışarı atardık. Annem yemek hazırlardı, ben de kendisine çalışırken yemek götürürdüm. Efendi, sessiz ve dürüsttü. Yüz sene aç kalsın açım demezdi. Fransızcası tam olarak kırılmamıştı” demektedir.

1948 doğumlu Huriye Ataköşker, “Mıstık Kiya, Acar İsmail'e sahip çıkmış. Köyde kuyu eşerdi (kazardı). Çocukları çok severdi. Köylüye su taşırdı. O zamanlarda, biz çocuktuk, köyde gezer, oynardık. Halk çok yoksuldu. Köy halkı, hasat ettiği buğdayları köy meydanında biriktirir, burada cer-

(20) O dönemlerde, köyde varlıklı ve müşfik Beyler, halk tarafından saygı duyulmaları sebebiyle “Ağa” olarak nitelenmişlerdir. Sayın Vakıf Gücer, babası Mesut Bey'in bu konuda oldukça mütevazı davrandığı ve kendisiyle çevresindeki insanların konuşması sırasında, saygı ve büyüklük ifade eden “Mesut Ağa, Ağam” hitaplarını “Mesut Beğ” şeklinde sevgiyle düzelttiğini belirtmektedir. Hamit Dalyanoğlu, Mesut Bey'in bilinen saygınlığı sebebiyle, o dönemin yerel toplum yapısı içinde ifade edilen şekliyle Mesut Bey'i, köyün ağası olarak nitelenmiş olmalıdır.

(21) Hamit Dalyanoğlu, 1925 (1341) yılı Acar Köyü doğumlu 22.12.2006, saat 10.30-12.00 arasında kendi evinde ve Mustafa Palaz'ın evinde birlikte yapılan röportaj. Mesut Bey'in oğlu inşaat mühendisi Vakıf Gücer (25 Ocak 1949 yılı Kilis doğumlu) de, “gençlik yıllarında ailesi Kilis'te yaşarken Acar İsmail'in onların yanında kaldığını ve ailenin çarşı-pazar işlerini gördüğünü, oldukça müşfik ve iyi bir insan olduğunu ve birgün hastalanarak Devlet Hastanesi'nde tedavi gördüğünü doğrulamaktadır. Acar İsmail'in halim-selim, kendi halinde, dini vecibelerini yerine getiren bir Müslüman olduğunu belirtmektedir.” 18.04.2011

(22) Püsküllü Mehmet olarak da biliniyor.

(23) Süleyman Maaşoğlu, 21.12.2006, saat 21.00-22.00.

(24) Acar İsmail'in, Kilis ve çevresinde meskün Ermenilerden olup olmadığı konusunda kesin bir bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak, röportaj yapılan konuşmacıların özellikle Acar İsmail'in, Türkçe'yi iyi konuşmasına rağmen, öncünce kadar Fransız aksanının etkisi ile telaffuz ettiğine dair belirtiler, onun Ermeni asıllı bir Fransız askeri olabileceğini düşündürmektedir. Ermeniler'in Rus ordularında yer almaları hakkında bkz. Erdemir 2001, 31-36; Maleville 2003; Mazıcı 2005. Anadolu'nun çeşitli yerlerindeki Ermeniler ve Ermeni Meselesi hakkındaki ayrıntılı tartışma ve değerlendirmeler için bkz. İkiz: 1987; İltar: 1995; Akbulut: 1998; Anadol ve Abbaslı: 2000; Ankan: 2006, 317-357; Bozkurt: 2006, 289-316; Çağ: 2006, 223-254; Çelik: 2006, 125-62; Erdemir: 2001, 31-36; İskefiyeli: 2006, 163-222; Sarı: 2006, 75-124; Selvi: 2006, 3-18; Svazlian: 2005; Tanyu: 1989; Yavuz: 2006, 19-74; Yazıcı: 2006, 255-288.

cerle buğdayı saplarından ayırırdı.²⁵ Köyün meydanında, bu işlerle uğraşan insanlar susuz kalmasın diye İsmail dede, küplere, testilere su koyar buraya getirirdi. Su doldurduğu küp ve testilerin üstüne buğday saplarından gölgelik yapar, suyun soğuk bir şekilde muhafaza edilmesini sağlardı. Hatta bir gün Fatma ablam kuyulardan birine düştüğünde onu İsmail dede kuyudan çıkarmış”.

1944 doğumlu Mehmet Palaz, “Acar İsmail’i biz 1950’lerde, dede olduğunda tanımıştık. Hayatını, köylünün genel ihtiyaçlarını karşılamaya adanmıştı. Köylü de kendisinin hizmetlerine karşılık onu gönüllü olarak içtenlikle doyurur ve ihtiyaçlarını karşılardı. O zaman her yerde içme suyu olmadığından yolların kesişen noktalarına su küpleri konulurdu ve gelen-geçenler bu küpleri doldurup yerine koyarak kendilerinden sonra o çevreden geçecek olanların su ihtiyacı karşılanırdı. Acar İsmail, Acar köyü çevresindeki bağ-bahçelere gelip-giden köylüler için her zaman bu su küplerini doldurur ve bundan büyük bir zevk alırdı. Sakalık adı verilen bu iş, tamamıyla kişinin kendi isteğiyle yaptığı gönüllü bir hizmetti. Sakalık, yani insanlara su taşımak işi onu gerçekten mutlu etmiş olacak ki hayatının sonuna doğru 7-8 metrelik kuyular kazmaya başlamıştı. Bu kuyulardan su elde edip insanların hizmetine sunma işi artık onda bir tutku haline gelmişti. Müslüman olarak yaşamış ve ölmüştür. Fransızca aksanını yitirmemiştir. Türkçe okuma-yazma bilmiyor, sadece konuşuyordu” diyerek Acar İsmail, köy ve köylüler hakkındaki görüşlerini bize aktarmaktadır.

1948 doğumlu Elif Palaz da Mıstık Kiya’nın torunu Hatice Hanım’ın kızıdır. Köye dedesi Mıstık Kiya’yı ziyarete gittiklerinde, dedesinin evinde kaldıklarını ve Acar İsmail’e karşı olan tutumlarını şöyle aktarmaktadır: “İsmail dede annemi çok severdi, annem de onu. Fransızca aksanıyla konuşurdu. Hatice diyemez, “Heice” diye hitap ederdi. İyi bir kahve tiryakisiydi. Fincanını ve tabağını beline sardığı kuşağında taşır ve her gittiği evde

büyük bir sevgi ve hürmetle karşılanır, halkın fakirlik çektiği bir dönemde bile kendisine kahve ikram edilirdi. Her öğün bir başka köylünün evinde, sofrasında yemeğini yer, içerdi. Hatta ve hatta her gün bir başka evde yatar kalkardı. Büyüğüyle küçüğüyle köylüler ona evlerinin müstesna ve saygın bir ferdi olarak davranır, onu incitmemek için ayrı bir özen gösterirlerdi. Bölge, yazları oldukça sıcak bir iklime sahip olduğundan yaz günleri evimize gelen Acar İsmail’i havluyla havalayarak serinletirdik” diyerek o günleri yad etmektedir.

Acar İsmail’in Milli Mücadele’den sonra Acar Köyü’nde kalarak köylüyle bütünleştiği ve 1960’lı yıllarda Kilis’te Mıstık Kiya’nın akrabalarının yanında vefat ederek Karataş mevkiindeki Kilis Asri Mezarlığı’na defnedildiği belirtilmektedir. Henüz mezarlık ve defin bilgileri üzerinde çalışılmamış olan tarihte yaşamış mütevazı bir şahsiyet olarak “Acar İsmail” ve çevresinde gelişen olaylarla Türk milletinin tavrı-tutumu, “Ermeni Mesleesi”ni ortaya çıkaranlara da zarif bir cevap sunmaktadır.

Milli Mücadele yılları ve sonrasında ilgili olarak bütün bu anlatımlardan çıkarılacak pekçok sonuçlar vardır. Öncelikle, savaş yıllarında büyük eziyet ve sıkıntılara maruz kalmış olan Türk halkının bu durumun sosyo-ekonomik ve sosyo-psikolojik sonuçlarını kısa sürede atlatamadığı hepimizin malumdur. Savaşların kötü hatıralarının ve izlerinin silinmediği bir dönemde Agop’un(?), memleketine dönmeyip, Acar köyünde kalması örneğinde olduğu gibi, insanların birbirini daha yakından tanımalarını sağladığı da açıktır. Kısa süre önce Acar köylüsü için Ermeni asıllı bir Fransız askeri olan Hıristiyan Agop’un, tamamıyla kendi irade ve isteğiyle Müslüman Acar İsmail’e dönüşmesi ve hayatının geri kalan kısmını bu şekilde geçirmesi, her toplumda çok kolay benimsenebilecek bir durum

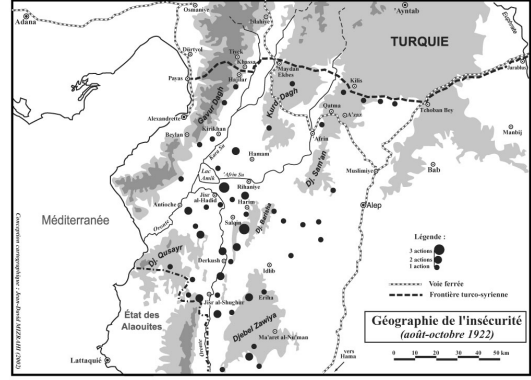
(25) O dönemde Anadolu’da ekinler orakla biçilir elle toplanırdı. Ekin öbekleri haline getirilen saplar, tarladan alınarak harman yerine getirilirdi. Burada saplar savrulur, buğday sap ve samanından ayrılırdı. Atla çekilen dövücü kızaklarla (cercer), buğday saplarından ayrılırdı.

değildir. Hangi toplum kendisine kısa süre önce silah doğrulttuğunu bildiği bir yabancı askerini akrabası gibi görüp, ona bu derece iyi davranabilir acaba? Burada Türk toplumunun misafirperverlik ve zorda kalmışlara yardım gibi kendine özgü hasletlerini en zor zamanında bile yapabildiğini görmekteyiz. Anadolu'da Ermenilerin genel anlamda temsili bir isim olan "Agop" adıyla tanımlandığını biliyoruz. Fransız ve İngilizlerin açık ve gizli kışkırtmalarıyla ya da zorlamalarıyla doruk noktaya çıkan Agoplar'ı, Ermeni işbirlikçileri Türk milleti Acar İsmail olarak bağrına basarak, düşmana genel bir mantıkla bakmamıştır. Aman dileyene iyi muamale etmiştir. Agop'u, Acar İsmail olmaya davet eden ruh, işte Türk toplumunun bu vicdanlı ve hoşgörülü yaklaşımı olmalıdır.

Ancak çoğu alanda ilerleme kaydedilmiş olunmasına rağmen ülkemizde halen tarihi olaylar ve yerlerin ilmi, akademik, turistik ve diplomatik açılarından yeterli ve etkili bir şekilde hizmete sunulmadığını burada belirtmek gerekir. Gelişmiş ülkelerin tarihi alanları ve olayları canlı tutmak için açtıkları tarihi mekanlar, hem tarihi ve sosyal hafızayı canlı tutmakta hem de ülkelere ciddi bir gelir sağlayabilmektedir. Dünyanın pek çok ülkesinde örneğini görebileceğimiz bu türden tarihi yapılar, anıtlar, tarihi alanlar ve müzeler bulunmaktadır. Sözde "Ermeni tasarısı" karşısında "Agop(?) -Acar İsmail" gibi mütavazi bir şahsiyetin hayatı çerçevesinde Türk hoşgörüsünün abideleştirilmesi ve mevkii şahitlerin eşliğinde tarafımızca belirlenmiş olan "Agop(?) -Acar İsmail" in mezarının bulunduğu yere bir "dostluk, barış ve hoşgörü" anıtının yapılmasının da bir görev olduğunu belirtmek gerekir. Diğer taraftan yine sadece "Agop(?) -Acar İsmail" in hayatı ve yaşadıkları değil, çalışmamızı gerçekleştirirken şahitlerin bize aktardıkları Ermeni kardeşlerimizle ilgili diğer çok sayıda hadise de uygulamada pek çok iyi örneğin varlığına işaret etmektedir. Bu tür olayların yazılı ve sözlü tarih yoluyla derlenip toplandıktan sonra belgesel ve filmler vb

görsel yolla yayın hayatında canlandırılması, teoriler, karşıt görüşler ve "sözde tasarılar" karşısında "sözde savunma"ları ortadan kaldırarak geçmişten "hayata dair gerçekler"i yaşatmaya devam edecektir.

Güney Cephesi ve Kilis'i gösteren Fransızca harita -Ekim 1922'de güvensiz bölge olarak tanımlanmış (http://www.cairn.info/loading.php?FILE=VING/VIN_078/VING_078_0019/VING_id2724629469_pu2003-02s-sa02_art02_img002.jpg, 29.09.2014, 09.08).

Röportajlar

Elif Palaz, 1948, Kilis doğumlu, Ev Hanımı.

Halil Mavi, 1942, Kilis doğumlu, Emekli Bankacı.

Hamit Dalyanoğlu, 1925, Acar Köyü doğumlu.

Huriye Ataköşker, 1948, Kilis doğumlu, Ev Hanımı.

Mehmet Palaz, 1944, Acar Köyü doğumlu, Emekli Astsubay.

Mustafa Palaz, 1921, Acar Köyü doğumlu, Emekli İşçi, çiftçi.

Süleyman Ahmetkayeoğlu, 1927, Acar Köyü doğumlu.

Süleyman Maaşoğlu, 1965, Kilis doğumlu, Acar Köyü Muhtarı.

Vakıf Gücer, 1949, Kilis doğumlu, İnşaat Mühendisi.

Bibliyografya

Akbulut, Yılmaz, (1998), Ermeniler ve Bingöl'de Ermeni Tahcirleri, Kültür Bakanlığı, Ankara.

Anadol, Cemal ve Abbaslı, Nazile, (2000), 100 Soruda Ermeni Meselesi, Kuvay-i Milliye Yayınları, İstanbul.

Ankan, Refik, (2006), "Alman Siyaseti İçerisinde Ermeni Meselesi'nin Yeri", Sakarya Üniversitesi

Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi Yayını, Sakarya, 317-357.

Bozkurt, Fatih, (2006), "Birinci Dünya Savaşı'na Kadar Almanya ve Ermeni Sorunu", Sakarya Üniversitesi Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi Yayını, Sakarya, 289-316.

Çağ, Galip, (2006), "Birinci Dünya Savaşı'na Kadar Fransa'nın Ermeni Meselesi'ne Yaklaşımı", Sakarya Üniversitesi Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi Yayını, Sakarya, 223-254.

Çelik, Bilal, (2006), "Birinci Dünya Savaşı'na Kadar Osmanlı-İngiliz İlişkileri Çerçevesinde Ermeni Meselesi", Sakarya Üniversitesi Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi Yayını, Sakarya, 125-62.

Çolakoğlu, Şinasi, (1991), Kilis Direniş-Kurtuluş ve Sonrası (1918-1921-1930), Ankara.

Erdemir, Halil, 2001, "Erzurum'un Ruslar Tarafından 1878 İşgali ve Ermenistan Meselesi", Türkiye Günlüğü, sayı 64, Ankara, 31-36.

İlter, Erdal, (1995), Türkiye'de Sosyalist Ermeniler ve Silahlanma Faaliyetleri (1890-1923) Turan Yayıncılık.

İkiz, M. L., (1987), Türk Tarihi İçinde Ermeniler, Rumlar, Yahudiler, Tuğra Yayınları, Konya: 1.

İskefiyeli, Zeynep, (2006), "İngiliz Diplomasininin Ermeni ve Ermenistan Politikaları", Sakarya Üniversitesi Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi Yayını, Sakarya, 163-222.

Maleville, de Georges, (2003), 1915 Osmanlı-Rus Ermeni Trajedisi (Fransız Avukatın Ermeni Tezleri Karşısında Türkiye Savunması), çev: Nejdet Bakkaloğlu, 2. Baskı, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul.

Mazıcı, Nurşen, (2005), ABD'nin Güney Kafkasya Politikası Olarak Ermenistan Sorunu 1919-1921, Pozitif Yayınları, İstanbul.

Öztürk, Kazım, (1992), Atatürk'ün TBMM Açık ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmaları I, Kültür Bakanlığı, Ankara.

Palaz Erdemir, Hatice, (1999), "Tarihi Gelişim Sürecinde İnsan Hakları ve Osmanlı Modeli", Osmanlı'da İnsan Hakları Sempozyumu, Uluslararası Sempozyum Bildirirleri, 25-26 Kasım 1999, Manisa, 29-52.

Sarı, Mustafa, (2006), "Birinci Dünya Savaşı'ndan Sonra Rusya'nın Ermeni ve Ermenistan Politikası", Sakarya Üniversitesi Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi Yayını, Sakarya, 75-124.

Selvi, Haluk, (2006), "Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'nin Avrupa Macerası ve Ermeni Sorunu", Sakarya Üniversitesi Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi Yayını, Sakarya, 3-18.

Svazlian Verjine, (2005), Ermeni Soykırımı ve Toplumsal Hafıza, Belge Yayınları, İstanbul.

Tanyu, Hikmet, (1989), Nuh'un Gemisi Ermeniler (Ağrı Dağı) Bütün Olayların İç Yüzü, Burak Yayınevi, İstanbul.

Yalman (Yalın), Ali Rıza, (2000), Cenup'ta Türkmen Oymakları, I. Cilt, hazırlayan Sabahat Emir, Kültür Bakanlığı, Ankara.

Yalman (Yalın), Ali Rıza, (2000), Cenup'ta Türkmen Oymakları, II. Cilt, hazırlayan Sabahat Emir, Kültür Bakanlığı, Ankara.

Yavuz, Fikrettin, (2006) "Ermeni Meselesi'nin Ortaya Çıkışında Rusya Faktörü", Sakarya Üniversitesi Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi Yayını, Sakarya, 19-74.

Yazıcı, Serkan, (2006), "Birinci Dünya Savaşı'na Kadar Almanya ve Ermeni Sorunu", Sakarya Üniversitesi Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi Yayını, Sakarya, 255-288.